

AMİSOS / AMİSOS

Cilt/Volume 4, Sayı/Issue 6 (Haziran/June 2019), ss./pp. 15-34

ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230

Makale / Article

Geliş Tarihi/Received: 03. 04. 2019
Kabul Tarihi/Accepted: 30. 04. 2019

URARTU DEVLETİNİN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASINDA NAHÇIVAN’NIN YERİ (NAHÇIVAN, AZERBAYCAN)

PLACE OF NAKHCHIVAN IN SOUTH CAUCASUS POLICY OF THE STATE URARTU (NAHÇIVAN, AZERBAYCAN)

Elmar BAŞŞELİYEV* - Veli BAŞŞELİYEV**

Öz

Arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar Urartu krallarının İÖ IX yüzyılın sonlarından itibaren Güney Kafkasya’ya seferler yaptığını göstermektedir. Bu seferler sırasında bölgenin ekonomik açıdan önemini ve siyasi dengesini belirlemeye çalışan Urartu krallarının politikasında Aras vadisinin verimli toprakları önemli yer almıştır. İÖ VIII yüzyılda Güney Kafkasya politikasını gerçekleştiren Urartular Aras Ovası’nda, şimdiki Ermenistan’da Erebuni, Argistihinili, Teişebaini gibi üç büyük krali şehir yapmış, Güney Kafkasya ve Gökçe Havzası’nın bir kısmını ele geçirmişlerdir. Urartu devletinin dili ve sınırları hakkında bir sürü yanlış fikirler ileri süren Sovyet bilim adamları bu devletin sınırlarını daha da genişletmeye çalışmış, Azerbaycan Cumhuriyeti’ne bağlı olan Nahçıvan bölgesinin de Urartu devletinin sınırları içerisinde yer aldığını söylemişlerdir. Ama bu fikirler yeterli deliller olmadan ortaya çıkarılmıştır. Nahçıvan’ın Orta Demir Çağı yerleşmelerinin araştırılması Urartu krallarının İÖ IX yüzyılın sonlarında bu bölgeye seferler düzenlediğini göstermektedir. Nahçıvan’da bulunan Urartu izleri de bununla ilişkilidir. Urartu krallarına ait Yılandağ yazıtı ve Agsal kaya işaretleri onların yalnızca bu bölgeye yaptığı seferin başarısız olduğunu göstermektedir. Yılandağ yazıtında

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nahçıvan Bölümü, Azerbaycan Respublikası, Nahçıvan, Haydar Aliyev pr. 76. E-mail: elmarbaxsaliev91@gmail.com

** Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nahçıvan Bölümü, Azerbaycan Respublikası, Nahçıvan, Haydar Aliyev pr. 76. E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

söylendiği gibi Nahçıvan'dan geçerek Aras'dan güneyde Pluadi ülkesinde Urartular'ın baş tanrısı Haldi'nin şerefine kale ve tapınak yaptırıp, kurban kesmişler. Baş tanrının şerefine Nahçıvan'da değil, Aras'ın güneyinde kale ve tapınak yaptırılması onların Nahçıvan'da kalıcı olmadığını göstermektedir. Bizzat kendimizin bulunduğu uluslararası ekipler tarafından Nahçıvan'da yapılan araştırmalar sırasında bölgenin her tarafı aranmış, Urartular'la ilgili bir yerleşmenin varlığına rastlanılmamıştır. Bu açıdan Nahçıvan'ın Urartu krallığının egemenliği altında ya da onun sınırları içerisinde olduğu söylenemez.

Anahtar kelimeler: Güney Kafkasya, Nahçıvan, Oglankale, Orta Demir Çağı, Kaya işaretleri, Kaya mezarı.

Abstract

Archeological finds and written sources show that from the end of the IX century Urartian kings organized campaigns to the South Caucasus. During these campaigns, the fertile lands of the Araxes valley held special importance, according to the policy of Urartian kings which emphasized the economic importance and political position of various regions. During the 8th century, in accordance with this policy in the Araxes Valley, Urartian kings built three big cities: Erebuni, Argishtikhinili and Teishebani. They occupied part of the South Caucasus and the Lake Gökçe basin (nowadays called Lake Sevan). Some Soviet scientists incorrectly proposed that the Urartian state was larger and artificially expanded the borders of Urartu to include the Azerbaijan Republic of Nakhchivan with in this state. However, there are no data to support these proposals. Excavations and other research on Middle Iron Age Nakhchivan has shown that since the end of the 9th century Urartian kings organized campaigns to this region. Evidence of Urartian contact in Nakhchivan's territory are connected with these campaigns. Rock art in Aghsal and the Urartian inscription on Ilandag document these campaigns. Urartian armies seem to have by passed Nakhchivan, taking the route on the right side of the Araxes to the country of Pluadi where in honor of the main god of Urartu, Haldi, they organized sacrifices, built a fortress and constructed a sanctuary. The presence of this fortress and sanctuary in honor of their main god not in Nakhchivan, but south of the Araxes demonstrates that they did not lay claim to Nakhchivan. Surveys conducted by international expeditions at which we were present have not found any sign of Urartian monuments in Nakhchivan. Given this research, we argue that Nakhchivan was not a part of the Urartian state and was not subject to their authority.

Keywords: South Caucasus, Nakhchivan, Oglankale, Middle Iron Age, Rock signs, Rock tomb.

GİRİŞ

Arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar Urartu krallarının İÖ IX yüzyılın sonlarından itibaren Güney Kafkasya'ya¹ seferler yaptığını göstermektedir. Bu seferler sırasında bölgenin ekonomik açıdan önemini ve siyasi dengesini belirlemeye çalışan Urartu krallarının politikasında Güney Kafkasya'daki Aras vadisinin verimli toprakları önemli yer tutmuştur. Tuşpa'yı başkent yaptıktan sonra İÖ IX yüzyılda Yakın Doğu'nun en güçlü devletlerinden biri haline gelen Urartular bu politikayı İÖ VIII yüzyılda gerçekleştirmişlerdir (Şek. 1)². Menua'nın oğlu I Argiştı (M.Ö. 785-763), güneyde Asur'a karşı direnirken batıya ve kuzeye doğru ülkesini genişletmeye başladı. I Argiştı ve onun oğlu II Sarduri'nin zamanında Urartu devleti zirveye ulaştı. I Argiştı Ağrı dağının kuzey yamaçlarında babası tarafından yapılan Menuahinili kalesini kullanarak Urartular Aras Nehri'nin sol kıyısına geçti. Aras Nehri'nin sol kıyısındaki topraklar, sığır yetiştirme bölgeleri, verimli Ağrı vadisi, maden yatakları ve sayısız kale, tapınak, kanal inşa etmek ve çeşitli işlerde çalıştırılmak için köle ele geçirme olasılığı bakımından Urartular için önemliydi. Onların bölgeye saldırısı sırasında Aras Ovası'nda, şimdiki Ermenistan'da Erebuni, Argistihinili, Teişebaini gibi üç büyük krali şehir yapılmıştır. Sovyetler döneminde bu kentlerde arkeolojik kazılar yapılmış³, Urartu devletinin sınırları ve kapsadığı bölge hakkında çeşitli fikirler söylenmiştir. Gökçe Havzası'nın bazı bölgelerini ele geçiren Urartular'ın ilerleyişi yerli kabilelerin direnişi sayesinde durdurulmuştur. Ama buna karşın Urartu devletinin dili ve sınırları hakkında bir sürü yanlış fikirler ileri süren, bazı Sovyet bilim adamları⁴ bu devletin sınırlarını daha da genişletmeye çalışmış, Azerbaycan Cumhuriyetine bağlı olan Nahçıvan bölgesinin de Urartu devletinin sınırları içerisinde yer aldığını söylemişlerdir⁵. Ama bu fikirler yeterli deliller olmadan ortaya çıkarılmıştır. Bu fikirlere dayalı kanıtlar aramak için Rus bilim adamı İ.İ. Meşşaninov 1926 yılında Nahçıvan'da Haldi'lerle⁶ ilişkili ilk araştırma yapmış, ama bir kanıt bulamamış ve şimdiki Babek ilçesinde yer alan Kızılburun nekropolünde kazılar yapmıştır⁷. Bu yüzden bilim adamı sonraki araştırmalarında Urartular'a Haldi ismi vermek fikrinden de vaz geçmiştir⁸. Kızılburun nekropolündeki kazı sırasında Tunç ve Demir dönemine ait mezarlar bulmuştur⁹. 1937 yılında Azerbaycan bilim adamı A.K. Alekperov Sovyet teorisine uygun olarak Oğlankale'de yüzey araştırması yapmış ve Oğlankale'yi Urartu kalesi Arba ile eşleştirmiştir¹⁰. Urartu devletinin kültürünü ve tarihini araştıran bilim adamları Urartu dilinin kökeni ile ilgili yeterli bilgiler vermesine rağmen bazı bilim insanları Sovyet teorisinin etkisinden çıkamamıştır. Öte yandan araştırmacılar Orta Demir Çağı yerleşmelerinin ve kültürlerinin Urartular'a mal edinilmesinin doğru olmadığını söylemişlerdir¹¹. Bunların yanısıra söylememiz gerekiyor ki, İÖ IX-VIII yüzyıllarda Urartular'ın Nahçıvan'la ilişkisine ait bazı veriler de ele geçirilmiştir. Son yıllarda yapılan araştırmalara dayanarak bu verilerin değerlendirilmesine ihtiyaç vardır.

¹ Çilingiroğlu 1994: 48-62

² Пиотровски 1959: 74

³ Пиотровски 1959: 21-24

⁴ Balkan 1984: 513-514

⁵ Пиотровски 1959: 78-79

⁶ Sovyetler döneminde Urartu'lar bir süre Haldi'ler olarak tanımlanmıştır (Balkan 1984: 513-514; Мещанинов 1926b: 33-38).

⁷ Мещанинов 1926: 217-240

⁸ Balkan 1984: 513-514

⁹ Мещанинов 1926a: 217-240

¹⁰ Алекперов 1960:

¹¹ Köroğlu 2008: 21-38.

NAHÇIVAN'DA URARTULARLA İLİŞKİLİ BULUNTULAR

Tunç kemer

Urartu kültürünün izlerini yansıtan buluntulardan biri Şahtahtı ve Tazakent köyleri arasında bulunan tunç kemer parçasıdır. Kemerin üzerinde ön planda iki boynuzlu grifon, arkada güneş resimleri vardır. Güneş resimlerinin arkasında hareket halinde olan iki atlı, atlıların arasında da gagasında kesik bir insan başı taşıyan kartal resmedilmiştir. Atlıların arkasında ayrıca başı kesik insan gövdesine yer verilmiştir. Resimler yanlarda iki sıra kabartma bordürlerle sınırlanmış, her iki yanda perçin delikleri açılmıştır. Bu kemer üzerindeki atlılar Urartu eserlerinde rastlanan atlı resimlerinin tipik örnekleridir¹² (Şek. 2). Ama bu kemerdeki atlı resimlerin Urartu kemerlerindeki farklı olduğu da söylenmiştir¹³. Gagasında insan kellesi tutan kartal resimleri Assur sanatından iyice bellidir¹⁴. Tello'dan bulunan stel parçası üzerinde gagasında insan başı ve insan vücudunun çeşitli kısımlarını taşıyan kartal tasvirleri vardır. Assur ve Mitanni relyöflerinde kuşların başı profilden, Tello'da ise önden tasvir edilmiştir. Ağaca geçirilmiş bu tür kuş figürinleri askeri nişan gibi de kullanılmıştır¹⁵. Başsız ve elbisesiz insan tasvirleri Assur sanatı için karakteristiktir. Bu tür resimlere Assur relyöflerinde rastlanılmıştır¹⁶. Bu yüzden söylememiz gerekiyor ki, bu kemerin üzerindeki tasvirler Assur sanatının etkisini yansıtmaktadır. Bu resimlerin tam benzerlerine Urartu kemerlerinde hiç rastlanılmamıştır.

İşpuini ve Menua'nın çivi yazıtı

Nahçıvan'da rastlanılan en ilginç buluntu Urartular'a ait çivi yazıttır (Şek. 3). Sovyet jeologları tarafından bulunan yazıt uzun süre bilim dünyasından gizli tutulmuş ve yayınlandığında da gerçek olup olmaması ile ilişkili kuşku ortaya çıkmıştı. İşpuini ve Menuaya ait yazıt (MÖ 820-786) Nahçıvan'ın Culfa ilçesinde, eski Hoşkeşin köyü civarında Yılandağ'da bulunmuştur. Yazıtın metninde söylenmiştir ki, *"Tanrı Haldi'nin azameti ile İşpuini Sarduri'nin oğlu (ve) Menua İşpuini'nin oğlu Arsinie şehrinin ülkesini işgal etdiler, İş[.....şehrinin] ülkesini, Arsikua şehrinin ülkesini, Ayanianu ülkesinin şehrinin işgal etdiler, yıktılar. Puluadi ülkesinde onlar Tanrı Haldi'ye yazıt bıraktılar (ve) emr etdiler: Puluadi ülkesinde Tanrı Haldi'ye öküz ve koyun, Haldi'nin hanımına inek (kurban) kesilsin"*¹⁷.

Bu yazıtı bulmak için çeşitli yıllarda Azerbaycan ve yabancı bilim insanları tarafından çok sayıda bilimsel araştırmalar düzenlenmiş, fakat yazıt bulunamamıştır.

Kaya işaretleri

Bu yazıtın gerçek olması kuşku doğururken 2016 yılında yapılan yüzey araştırmaları sırasında Culfa ilçesine bağlı Erefse ve Milah köyleri arasında, "Agsal" adlı yerde kaya işaretleri bulunmuştur¹⁸. Nahçıvan'da ilk kez tespit edilen bu işaretlerin benzerlerine Güney Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da çok rastlanılmıştır.

¹² Bahşeliyev 1997, 42.

¹³ Bahşeliyev 2004: 159

¹⁴ Perrot / Chipiez 1884, fig. 284

¹⁵ Perrot / Chipiez 1884: 591

¹⁶ Frankfort 1933, fig. 60

¹⁷ Qaşkay 2006: 107

¹⁸ İşaretler köylülerin yardımı ile Veli Bahşeliyev tarafından kayda alınmış ve şimdiki yayınlanamamıştır.

Agsalda üç kaya işareti bulunmuştur. İşaretlerin her biri doğal kayalığın üzerinde oyulmuştur. Bu işaretlerin biri dairesel biçimdedir. Şu anda bazı kısımları bitkilerle örtülü olduğundan pek iyi gözüküyor. Çapı 0,65 metre olan bu işaret genişliği 10 cm olan oluktan ibarettir ve anakayanın yüzeyinden 5 cm derinlikte oyulmuştur. Kuzey tarafında genişliği 5 cm olan akıtma kanalı vardır (Şek. 4, 1).

Diğer iki işaret daha iyi görünüme sahiptir. İkinci işaret oval biçimlidir. Çapı 0,50 metre olan bu işaretin batıya doğru iki akıtma kanalı vardır (Şek. 4, 2). Üçüncü işaret orak biçimlidir. Anakayanın yüzeyinden 10 cm derinlikte yer alan bu işaretin akıtma kanalı güney tarafta olmakla 20 cm genişliğindedir (Şek. 4, 3). Kaya işaretlerinin akıtma kanallarının ortak özelliği onların dereye doğru yönelmiş olmasıdır ki, bu onlardan sıvı akıtma olasılığına işare etmektedir.

Araştırmacıların fikrine göre bizzat Urartular için karakteristik olan kaya işaretlerinin bezerlerine Ön Asya dünyasında şimdilik rastlanılmamaktadır¹⁹. Kaya işaretlerinin Urartu'nun güney bölgelerinde yayılmadığı da söylenmiştir. Çavuştepe, Kuh-e Zambil ve Edremit'teki kaya işaretleri Urartu sulama kanallarının civarında, Atabindi köyünde ise kaya mezarlarının üstünde yer almıştır²⁰. Kaya işaretlerinin nerdeyse tümünü araştıran Prof. Dr. Oktay Belli kaya işaretlerinin MÖ IX. yüzyılın son çereğinden VII. yüzyılın ortalarına değin yapıldığını söylemiştir²¹. Araştırmacının fikrine göre, Edremit, Harput ve Yukarı Anzaf kalesindeki işaretler Urartu kralı Menua döneminde (İÖ 810-786) yapılmıştır. Bu açıdan, Agsal işaretlerin civarında bulunan yazıta dayanılarak Agsal kaya işaretlerinin İşpuini ve Menua döneminde yapıldığını söyleyebiliriz. Kaya işaretlerinin işlevleri ile ilişkili çeşitli fikirler söylenmiştir. Ama araştırmacılar bu işaretlerinin üzüm ezme yeri olarak kullanılmadığını, bunların taş ocakları, taş atölyeleri veya taş çıkarma yöntemleri ile uzaktan yakından ilgisinin olmadığını söylemişler²². Kaya işaretlerinin ortak özelliği akıtma kanallarının olmasıdır ki, bu araştırmacılara göre yağmur sularının ve kült törenlerinde sıvının kolayca akmasını sağlamıştır²³. Kaya işaretlerinin mezarlar üzerinde bulunması onların kült amaçlı yapıldığına ve inançlarla ilgili olduğuna işaret etmektedir. Şu anda kaya işaretleri yanında bulunan türbeler ve bazı işaretlerin dilek çukuru gibi kullanılması²⁴ da bu fikirleri desteklemektedir. Çok ilginçtir ki, Agsal kaya işaretlerinin de civarında şimdi köylüler tarafından kullanılan dilek ağacı vardır.

Araştırmalar gösteriyor ki, İÖ IX. yüzyılın sonu ve VIII. yüzyılın başlarında Urartular Nahçıvan'a seferler düzenlemişlerdir. Büyük olasılıkla, Urartular Aras'ın sol kıyısında, şimdiki Ermenistan'da yerleştikten sonra bu saldırılar daha da güçlenmiştir. Nahçıvan'da Oglankale'nin inşa tarihinin İÖ VIII. yüzyılın başlarına denk gelmesi de bunu kanıtlamaktadır. Nahçıvan'ın eski kabileleri bu seferleri önlemek için muhteşem kaleler inşa etmişlerdir. Sederek kalesi Urartular'ın batıdan, Oğlankale, Karasu kalesi ve Kız kalesi ise Arpaçay vadisi'nden yapılan saldırıların önünü almıştır. Bu doğrultuda direnişe rastlayan Urartular, büyük ihtimalle, saldırıyı Elinceçay vadisi'nden gerçekleştirmek istemiştir. Bu doğrultuda Nahçıvan'a giren yolları Güney Kafkasya'nın en büyük kalelerinden biri olan Kazançıkale²⁵

¹⁹ Belli 2010: 79-84

²⁰ Belli 2010: 84

²¹ Belli 2010: 84-85

²² Belli 2010: 85

²³ Belli 2010: 86-87

²⁴ Belli 2010: 87-88

²⁵ Kazançıkalede yapılan araştırmalar burada insanların Orta Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'nadek yerleştiğini göstermektedir (Belli, Bahşeliyev 2001).

gibi muhteşem bir kale koruyordu. Ağsal kaya işaretleri İşpuini ve Menua'ya ait yazıt da Kazançıkale civarında tespit edilmiştir. Geniş bir coğrafyada yayılan kaya işaretlerinin anlamı tam açılmasa da, söz ettiğimiz gibi, araştırmacılar bu işaretlerin belirli törenlerin uygulanması ve kurban kesme ile ilgili olduğu söylenmiştir. Böyle bir sonuca varabiliriz ki, Kazançıkale'sine saldırıya hazırlanan Urartular Erefse köyü civarında kurban kesme ya da diğer dinsel törenler yapmışlar. Eski dünyanın birçok halklarında taş değişmeyen, yenilenmeyen ebedi dünyanın sembolü olmuştur. Kaya işaretlerinin de kazılmasının dini inançlarla ilgili olarak onlara başarı getireceğini düşünüyorlardı. Fakat Culfa ilçesinin eski Hoşkeşin köyü civarındaki Urartu kralı İşpuini ve Menua'ya (MÖ 810-786) ait yazıt bu yürüyüşün başarısızlığından haber vermektedir. Zafer kazanamayan İşpuini ve Menua Kazançıkale'yi geçmiş ve Yılandağ'da yazıt bırakmıştır. Yazıtta göre, onlar şimdiki Erezin²⁶ köyünden geçerek Aras'ın güneyinde Pluadi adlı ülkede Urartular'ın baş tanrısı Haldi'nin şerefine kale ve tapınak yaptırıp, kurban kestirmişler. Urartu krallarının yıkıcı akınlarına rağmen onlar asla bu bölgeyi işgal edememişlerdir. Genelde onlar işgal ettikleri topraklarda tapınak ve kale inşa eder ve bundan övgü ile bahsederlerdi. Baş tanrının şerefine Nahçıvan'da değil Aras'ın güneyinde kale ve tapınak yaptırılması onların Nahçıvan'da güçlenemediklerini göstermektedir.

URARTULAR'IN NAHÇIVAN'DA KALICI OLMADIĞINI KANITLAYAN BULUNTULAR

Batabat kaya mezarı

Urartulular'la bağlı olduğuna kuşku doğuran anıtlardan biri de Orta Demir Çağı'na ait, Nahçıvan'ın kuzeyinde, Batabat yaylasında bulunan Ferhat evi kaya mezarı ve çivi yazıttır (Şek. 5). Nahçıvan kentinin 66 km. kuzeydoğusunda yer alan kaya mezarı deniz seviyesinden 2380 metre yüksekte yer almaktadır. Bazı yayınlarda mezar odaları "Batabat Kaya Odaları" olarak isimlendirilmektedir²⁷. Ama mezar odaları bölge halkı tarafından "Ferhat Evi" olarak adlandırılmaktadır²⁸. Yumuşak bileşimli kalkerden oluşan kayalıkta oyulan mezar kuzey yönüne doğru birbirileriyle bağlantılı olan, kaba işçiliğe sahip 4 odadan oluşmaktadır. Ama mezar odalarının duvarlarında, Urartu mezar odalarının aksine armağanların konulması için herhangi bir niş açılmamıştır²⁹. Mezarın bulunduğu kayanın batısında uzunluğu 3.40 m., yüksekliği 0,60 m. olan nişde yer alan çivi yazıt ne yazık ki, tahrip olmuş ve okunamaz hale gelmiştir. Oktay Belli ve Veli Sevin'e göre, bugüne değin Urartu Krallığı'nın yayıldığı Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde bulunan çok sayıda çivi yazıtında, bu kadar ince ve uzun yazılmış çivi yazıtı hecelerine rastlanılmamıştır³⁰. Bu biçimleriyle Ferhat Evi çivi yazıtı Urartu çivi yazıtı işaretlerinin özelliklerinden tümüyle farklıdır. Yine onların fikrine göre, işaretlerin büyüklüğü, Van Kalesi kayalığının güney yönünde ve orta kısma yakın bir yerde bulunan Pers Kralı Kserkses'in yazdırtmış olduğu çivi yazıtı işaretlerinin büyüklüğüne yakınmış gibi görünmektedir. Buna karşın araştırmacılar benzer plana sahip mezar odalarının Urartu Krallığı'nın yayıldığı Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu bölgesinde oldukça fazla bulunduğunu söylemişler. Ama çivi yazıtının tahrip olması yüzünden mezar odalarının, Urartu Krallığı döneminde mi, yoksa Ahamenid döneminde mi yapıldığını kesin olarak söylenmemiştir³¹. Söylememiz gerekiyor ki, Batabat kaya mezarı biçim açısından çok odalı Urartu kaya mezarlarından farklıdır. Son yıllarda yapılan araştırmalar bu tür mezar-

²⁶ Qaşkay 2006: 107

²⁷ Bahşaliyev 1997, 43.

²⁸ Belli / Sevin 1998: 31

²⁹ Belli / Sevin 1998: 33

³⁰ Belli / Sevin 1998: 33

³¹ Belli / Sevin 1998: 33

ların Ahamenidler'e ait olduğu fikrini güçlendirmektedir³². Kemalettin Köroğlu'nun yaptığı araştırmalar şimdiki Urartular'a mal edilen kaya mezarlarının bir kısmının, özellikle tek odalı kaya mezarların Ahamenidler'e ait olabileceğini göstermiştir³³.

Oglankale kazıları

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Nahçıvan'da Urartular'a ait olduğu düşünülen yerleşmelerden biri de Oglankale'dir. Sovyetler döneminde kalede yapılan kazılar sırasında burada Urartu seramiklerine benzer buluntular ortaya çıkarılmış, ama Urartu kültüründen farklı bir kültürün varlığından bahs edilmiştir³⁴. Ama bu kalenin kimlere ait olması ile ilişkili kuşku ortadan kaldırmak amacıyla 2008-2011 yıllarında Şerur ilçesinin Oglankale köyünde yer alan Oglankale'de uluslararası Azerbaycan-ABD ekibi tarafından arkeolojik araştırmalar gerçekleştirilmiştir³⁵. Karatepe dağında bulunan Oglankale, Demir Çağında Nahçıvan'da ve Güney Kafkasya'da en büyük kalelerden biri olmuştur. Kalenin çevresindeki topraklar tarım için ve Nahçıvan'ın en verimli arazisi olan, başlangıcını Küçük Kafkasya dağlarından alan Arpaçay Nehri'nin geçtiği Şerur ovalarını kontrol altında tutmak için çok önemlidir. Kazılar sitadelde, kısmen ise onun çevresinde yapılmış, Oglankale'nin daha Erken Demir Çağ'ında yerleşildiği ortaya çıkarılmıştır. Kazı sırasında kuzey kule civarında çok sayıda bulunan Hocalı-Gedebey seramiği de bunu kanıtlamıştır. Kazı sırasında Oglankale sitadelinin ve onu çevreleyen savunma duvarlarının planı belirlenmiştir (Şek. 6). Söylememiz gerekiyor ki, Oglankale'nin kale duvarları tepenin topografisine uyum sağlama açısından Urartu kale duvarlarından farklıdır. Öte yandan kalenin dairesel kuleleri de (Şek. 7) Urartu kalelerinin dörtgen biçimli kulelerinden farklıdır³⁶. Kazı sırasında kulelerin temelinden alınan karbon örneklerin analizi bu kulelerin İÖ VIII. yüzyılda kuzey savunma duvarı ile aynı zamanda inşa edildiğini kanıtlamıştır. Bulunan seramikler genellikle yerli üretime aittir (Şek. 8). Seramiklerin yalnızca % 1'i tipik Urartu seramiğidir³⁷. Araştırmalar sırasında kalenin merkezi kısmında Orta Demir Çağı'na (MÖ VIII-VII yüzyıllar) ait saray binasının iri taşlardan örülmüş duvarları ortaya çıkarılmış ve eski sarayın genel planı belirlenmiştir³⁸. 1988-1989 ve 2008-2011-yıllarında yapılan kazılar sırasında sütunlu salonun esas kısmı tespit edilmiştir. Oglankale'nin IV Dönemine ait binaları 1122 m² büyüklüğünde iç avlu etrafında inşa edilmiştir³⁹. Bu neredeyse Türkiye'deki Altın-tepe⁴⁰ tapınağını çevreleyen iç avlu ile aynı boyuttadır. Karbon analizler gösteriyor ki, sütunlu salon tahminen MÖ 800 yılında Oglankale IV devrinde inşa edilmiştir, bu burçların ve savunma istihkâmlarının inşası ile üst-üste düşüyor.

Oglankale'de, iç avluda, IV Döneme ait büyük küplerin kalıntısı üzerinde çivi yazıtı bulunmuştur. Ama hiçbir depo küpü tüm olarak tespit edilememiştir. Depo küplerinin parçaları sanatsal açıdan oldukça üst düzeyde hazırlanmıştır. Üzerinde çivi yazıt bulunan parçalar ise neredeyse bu alanın her yerinden tespit ediliyordu. Küpler üzerindeki parça halindeki yazıtlar, kuşku yok ki, onların kapasitesini gösteriyordu (Şek. 9). Biz rakamlara ait

³² Köroğlu 2008: 35-36

³³ Köroğlu 2008: 35-36

³⁴ Бахшалиев 1994: 106-120

³⁵ Kazılar Veli Bahşeliyev, Lauren Ristvet ve Safar Aşurov'un başkanlığında yapılmıştır.

³⁶ Ristvet / Gopnik / Bakhshaliyev /Lau, Ashurov / Bryant 2012: 356

³⁷ Ristvet / Gopnik / Bakhshaliyev /Lau, Ashurov / Bryant 2012: 356

³⁸ Ristvet / Gopnik / Bakhshaliyev /Lau, Ashurov / Bryant 2012: 333, fig.6

³⁹ Ristvet / Gopnik / Bakhshaliyev /Lau, Ashurov / Bryant 2012: 333

⁴⁰ Özgüç 1966; Summers 1993: 85-108

a-q [ar] ve *ru* gibi bazı işaretleri onardık, ihtimal ki, onlar *aqarqi* ve *terusi* işaretlerini hem de kapların kapasitesini bildirmiştir⁴¹. Paul Zimanski, Mirjo Salvini, Paul Dolenero, Eccart Frahm Oglankale'den ve Nahçıvan şehrinde⁴² bulunan çivi yazıtları okumuş ve onların Urartu yazıları olmadığını söylemişlerdir⁴³. Urartu'nun sınırları yakınlığında yerleşen Oglankale'den bulunan seramikler ve diğer bulgular Oglankale'nin Urartu ile aynı zamanda İran ve Gürcistan'ın diğer halkları ile ticaret yaptığını kanıtlamaktadır⁴⁴. Saraydan bulunan ve üzerinde çivi yazıt olan depo küpünün parçaları Oglankale'nin kendine has yazı sistemi olduğunu göstermektedir. Ama ne yazık ki, şu anda bu yazıtlarla ilgili çok geniş bilgimiz yoktur.

Ferhat kanalı

Ferhat kanalı Nahçıvan'nın kuzeybatısında Şerur ilçesinde yer almaktadır. Bölge halkı tarafından "Ferhat arki", "dev ören" olarak isimlendirilen duvar kalıntıları şimdi tahrip olmuş durumdadır (Şek. 10). Bölgede araştırma yapan Prof. Dr. Veli Sevin ve Prof. Dr. Oktay Belli bu duvarları sulama kanalının destek duvarları gibi değerlendirilmişlerdir⁴⁵. Duvarların inşa tekniğini göze alan araştırmacılar Ferhat kanalının Urartu kralı II Rusa (İÖ 685-645) döneminde inşa edildiğini tahmin etmişlerdir⁴⁶. Araştırmacılar bölge halkının fikirlerine dayanarak bu kanalın Şerurun Mahmud Kendi köyünden 'Hasangulu Bağları'na kadar devam ettiğini söylemişlerdir. Ama "Hasangulu bağları" Ferhat kanalına kıyasla daha yüksekte yerleştiğinden bu olanaksızdır. Söylememiz gerekiyor ki, bu duvar kalıntıları Orta Demir Çağı'na ait Sederek kalesinin yerleştiği tepenin eteğinde yer almaktadır. Ayrıca Sefer Aşurov Ferhat kanalının geçtiği güzergahta 3x3 metre alanda kazı yapmış, ama bu duvarın kanal olmasına ait bir ipucu bulmamıştır. Bu yüzden araştırmacı bu duvarların Sederek kalesinin savunma duvarı olduğunu söylemiştir⁴⁷. Yapılan araştırmalar bu duvarların stratejik ve savunma açısından önemli olmadığını göstermektedir. Sefer Aşurov Sederek kalesinin savunma duvarlarını Hitit devletinin başkenti Hattuşa'nın duvarları ile karşılaştırmış ve İÖ XIII. yüzyıla ait olduğunu söylemiştir⁴⁸. Ferhat kanalının çevresinde yapılan araştırmalar sırasında Erken Demir Çağı'na ait nekropol de bulunmuş ve burdaki mezarların bazısı kazılmıştır⁴⁹. Söylememiz gerekiyor ki, Sederek kalesinin eteğinde, Ferhat kanalı civarında yapılan araştırmalar sırasında Erken ve Orta Demir Çağı'na ait çok sayıda seramik toplanmıştır⁵⁰. Sederek kalesinin savunma duvarlarının ve Ferhat kanalının destek duvarlarının araştırılması bunların Orta Demir Çağı'na tarihlenebileceğini göstermektedir. Şu anda Ferhat kanalı ismi verilen anıtın kale duvarı mı, yol tesisi mi ya da sulama kanalı mı olduğunu söylemek için yeni araştırmalara ihtiyaç vardır. Ferhat kanalının Urartular'a ait olması ile ilgili ise hiç bir kanıt yoktur. Yaptığımız araştırma sırasında, Oglankale'nin civarında, Kızkale'nin yerleştiği dağın eteğinde "Ferhat evi" adlı yeni bir anıt da ortaya çıkarılmıştır. Kanal başlangıcını buradan almıştır. Yakın Doğu'da bir sürü anıta ismini veren Ferhat bu yörede yayılan "Ferhat ve Şirin" efsanesi ile ilişkili olmalıdır ve fikrimize göre, Urartulular'la bağlantılı değildir. Yaptığımız araştırmalar Oglankale ve Kızkale arasındaki

⁴¹ Payne'nin fikrine göre Urartu ölçüğü *aqarqi* 240–250 litre ve *terusi* 28–29 litreye bedel idi. Payne 2005: 80–82.

⁴² Uzmanların fikrine göre Nahçıvan şehrinde bulunan çivi yazıtları sahtedir.

⁴³ Ristvet / Gopnik / Bakhshaliyev / Lau, Ashurov / Bryant 2012: 356

⁴⁴ Ristvet / Gopnik / Bakhshaliyev / Lau, Ashurov / Bryant 2012: 349

⁴⁵ Belli / Sevin 1998: 27-30

⁴⁶ Belli / Sevin 1998: 29

⁴⁷ Aşurov 2003: 26

⁴⁸ Aşurov 2003: 27

⁴⁹ Aşurov 2003: 28-30

⁵⁰ Bradley / Ristvet / Bakhshaliyev / Ashurov / Headman 2011: 191

arazinin savunma duvarı ile çevrelendiğini de göstermiştir (Şek. 11). Ferhat kanalının başlangıcının Oğlankale'nin yanından akan Arpaçay'dan aldığını göz önüne alırsak böyle bir kanalın Urartular tarafından kullanıldığını söylemek çok zor olur.

Etiuni Konfederasyonu ve İskitler

Yapılan araştırmalar Oğlankale'nin kale tipli şehir-devlet ve mühim idari-siyasi merkez olduğunu gösteriyor⁵¹. Eski dünyanın büyük imparatorlukları ile mücadele eden bu küçük devletin hangi güçlere arkalandığı 2010 yılında yapılan araştırmalar sırasında ortaya çıkarılmıştır. Araştırmalar sırasında belli olmuştur ki, MÖ II. binyılın sonunda burada yerleşen Hocalı-Gedebey kültürü kabileleri sonraki dönemlerde yabancı saldırılara karşı mücadele vermiştir. Hocalı-Gedebey kültürünün yayıldığı alanın Uti⁵² kabilelerinin yaşadığı, Antik kaynaklarda Otena adı verilen arazi ile üst-üste düşmesi dikkati çekiyor. Azerbaycan'ın batısında yerleşen Uti ülkesinin ilçelerinden biri Sakasena idi. Araştırmacılar tarafından Sakasena'da İskitler'in yaşadığı da söylenmiştir⁵³. Kaynakların verdiği bilgilere dayanarak bu kabilelerin Aras Nehri ile Gökçe Gölü arasında yerleştiği söylenebilir. Urartu kaynaklarında bu kabileler *Etiuni*, *Etiuhe* ismi ile anılıyorlar. Van Kalesi'nde I. Argiştî kaya mezar odasının girişinde bulunan Horhor Yazıtı'nda Urartular'ın Etiuhe ülkesine yapılan seferden bahsedilmiştir. Önce İşpuini ve Menua'nın yazıtında, daha sonra I. Argiştî'nin (İÖ 785-763) yazıtında hatırlanan Etiuni ülkesinin Güney Kafkasya'nın küçük devletlerinin birliği olduğu söylenmiştir⁵⁴. I. Argiştî'nin yazıtında şöyle anlatılıyor: "*Tanrı Haldi sefere çıktı, öz silahı ile Etiuni ülkesini yendi. Kixuni şehrinin ülkesini yendi, onları Argiştî'nin karşısında mağlup etdi ... Haldi kudretlidir. ... gölün kıyısında yerleşen Kixuni şehrinin ülkesini zapt etdim, Aliştu şehrine vardım, erkekleri, kadınları oradan götürdüm. ...*"⁵⁵. Yazıtın metninden görüldüğü gibi I. Argiştî'nin seferleri sırasında Etiuni ülkesinin bir kısmı Urartular tarafından ele geçirilmişti⁵⁶. Menua'nın oğlu Argiştî'nin Sarıkamış'ta ve Surp Sohak'ta bulunan yazıtında da Etiuni ülkesine yapılan seferden bahsedilmiştir⁵⁷. Etiuni ülkesinin Gökçe Gölü'nün kuzeybatısından Sarıkamış'a kadar uzandığı araştırmacılar tarafından kabul edilmiştir⁵⁸. Urartu yazıtlarında *Etiuni ya da Etiuhi* olarak hatırlanan kabileleri araştırmacılar kuzeyde, Gökçe Gölü'nün civarında yerleştiğini söylemişlerdir⁵⁹. Ama söylemeliyiz ki, bu kabileler Nahçıvan'ın komşuluğunda yerleşen büyük bir kabile birliği olmuştur. Menua'nın oğlu Argiştî'nin Erivan kentinin 15 km uzağında bulunan bir yazıtında⁶⁰ Etiuni ülkesine yapılan seferden bahsedilmesi de bu ülkenin Nahçıvan civarında bulunduğunu kanıtlamaktadır. Diğer Urartu kralı II Argiştî'nin (İÖ 714-680) Sisian'da⁶¹ bulunmuş yazıtında şöyle anlatılıyor: "*Haldinin azameti ile [...] Etiuhi ülkesinin kralı geldi, ülkesinin vergisini bana verdi. Bazı (?) şehirler duydu [...] yer, bazı komşular aribiri; burada talan ettim, erkekleri, kadınları götürdüm, şehirleri yaktım, kaleleri yıktım.*"⁶² Yazıtın metni, Gökçe Gölü havzasında yaşayan

⁵¹ Ristvet / Gopnik / Bakhshaliyev /Lau, Ashurov / Bryant 2012: 357

⁵² Kalankaytuklu 1993: 17

⁵³ Пиотровски 1959: 244

⁵⁴ Пиотровски 1959: 70

⁵⁵ Qaşkay 2006: 110

⁵⁶ Çilingiroğlu 1994: 69

⁵⁷ Пиотровски 1959: 70; Ceylan / Günaşdı 2018: 95-96; Ceylan /Ceylan 2018: 64

⁵⁸ Pınarcık 2012: 470

⁵⁹ Diakonoff / Kashkai 1981: 34

⁶⁰ Пиотровски 1959: 70

⁶¹ Sisian Nahçıva'nın kuzey sınırında yerleşir.

⁶² Qaşkay 2006: 118

Etiuni kabile birliğinin Nahçıvan'ın kuzeyinde yerleştiğine işaret ediyor ve bu konfederasyonun büyük bir araziyi kapsadığını kanıtıyor. Yazıtın metni Etiuni konfederasyonuna dahil olan kabilelerin haraç vermeye işgalden kurtulduğunu da göstermektedir. Nahçıvan'da Hocalı-Gedey kültürüne ait çok sayıda nekropolün bulunması Nahçıvan'ın bu konfederasyona dahil olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Ayrıca Nahçıvançay vadisinde ve Şerurda bulunan İÖ VIII. yüzyıla ait İskit türü ok uçları çivi yazıtlarda işguz, aşguz gibi hatırlanan⁶³ İskitler'in Nahçıvan'da bulunduğunu göstermektedir. B.B. Piotrovski'nin fikrine göre, Urartular'ın kuzeydeki kaleleri İskitler tarafından yıkılmıştır⁶⁴. Urartu kalelerinin duvarlarında bulunan ok uçları ve kazılar sırasında Teişebaini'nin deposunda ele geçirilen diğer İskit eşyaları bunun kanıtı olarak gösterilmiştir⁶⁵. Urartu yazıtlarında onların Nahçıvan'a sahip olmasından hiç bahsedilmemiştir. B.B. Piotrovski söylemiştir ki, çivi yazıtların komşular hakkında susması sınırdaki zor savaşlardan ve yenilgilerden haber vermektedir.

Urartular Nahçıvan'da direnişle karşılaşmasının nedeni bir yandan İskitler'in, öte yandan ise Etiuni birliğinin bu bölgeye yakın olması ya da onların burada bulunmasıyla ilişkili olmalıdır. Urartu kaynaklarında İskitler ilk kez I. Arğışti'nin yazıtlarında İşkigulu ismi geçmektedir⁶⁶. Assur belgelerinden Kimmerler'in ve İskitler'in Urartular için sorun olduğu anlaşılmaktadır⁶⁷. Belgelerde Urartu kralı I. Rusa'nın (İÖ 735-714) Kimmer ülkesinde yenildiğinden de bahsedilmiştir⁶⁸. Oglankale'nin yabancı saldırılara, aynı zamanda Urartular'a karşı mücadelesinde ihtimal ki, İskitler'in ve Gökçe Gölü civarında Urartular'a karşı ittifak yaratan Etiuni kabile birliğinin büyük rolü olmuştur.

Büyük olasılıkla, Oglankale şehri ve onun yönetiminde olan araziler yabancı saldırılara karşı müttefikleriyle birlikte mücadele etmişlerdir. MÖ VIII. yüzyılın başlarında Ağrı ve Horom yaylalarında çok sayıda Urartu kaleleri inşa olunmuştur ama araştırmalar gösteriyor ki, Oglankale Urartu kenti olmamıştır. Buradan ortaya çıkarılmış mimari kalıntıları, yapıların planı, kil kapların kendine has özellikleri gösteriyor ki, Oglankale Şerur yaylasını kapsayan küçük, yerli krallığın merkezi olmuştur. Urartular hiçbir zaman Nahçıvan'ı işgal etmemişler. Çünkü Nahçıvan'da Urartu kalelerinin inşası hakkında hiç bir epigrafik ve arkeolojik delil bulunmamıştır.

SONUÇ

Nahçıvan'ın Orta Demir Çağı yerleşmelerinin araştırılmaları sonucunda Urartu krallarının İÖ IX. yüzyılın sonlarında bu bölgeyi keşfetmek için seferler yaptığını göstermektedir. Nahçıvan'da bulunan Urartu izleri de bununla ilişkilidir. Oglankale'nin mimarisi, özellikle onun topografiye uyumlu savunma duvarları ve dairesel kuleleri Urartu mimarisinden tamamen farklıdır. Ayrıca Urartular saldırı sırasında yerel halka ait kaleleri ele geçirerek yazıt bırakmışlarsa da Nahçıvan'da böyle bir yazıt rastlanılmamıştır. Urartu krallarına ait Yılandağ yazıtı ve Agsal kaya işaretleri onların yalnızca bu bölgeye yaptığı seferden bahsetmektedir. Onlar Nahçıvan'dan geçerek Pluadi ülkesine varmışlar. Söyleyebiliriz ki, Urartular yalnızca

⁶³ Пиотровски 1959: 237

⁶⁴ Пиотровски 1959: 116

⁶⁵ Sulimirski 1954: 313; Пиотровски 1959: 116

⁶⁶ Çilingiroğlu 1994: 73

⁶⁷ Salvini 2006: 98

⁶⁸ Salvini 2006: 98; Ceylan / Günaşdı 2018: 99

egemenliklerinin ilk dönemlerinde Nahçıvan'a sefer yapmış, daha sonra yerel halkın direnişi yüzünden geniş çaplı seferler yapılamamıştır. İÖ VIII-VII. yüzyıllarda İskitler'in bölgede bulunması da bunu zorlaştırmıştır. Nahçıvan'ın kuzeyindeki Sisian yazıtı da Etiuni halkı ile Urartular arasında bir anlaşma yapıldığını, bölgenin kontrol altında olduğunu göstermektedir. Ayrıca bizzat kendimizin bulunduğu uluslararası ekipler tarafından Nahçıvan'da yapılan araştırmalar sırasında bölgenin her tarafı aranmış, Urartular'la ilgili bir yerleşmenin varlığına rastlanılmamıştır⁶⁹. Bu açıdan Nahçıvan'ın Urartu krallığının egemenliği altında ya da onun sınırları içerisinde olduğu söylenemez.

KAYNAKÇA

АЛЕКПЕРОВ, А.К. 1960

Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР.

AŞUROV, S.H. 2003

Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar (2001-2002). Bakı: Nafta-Press.

BAHŞALİYEV, V. 1997

Nahçıvan Arkeolojisi. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.

BAŞŞƏLİYEV, V. 2004

Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti, Bakı: Elm.

БАХШАЛИЕВ, В. 1994

Археологические раскопки поселения Огланкала. Российская археология 4: 106-120.

BAKSHSHALIYEV V. RISTVET L., AŞUROV S. 2011

“Settlement and Society in Naxçıvan: 2006 Excavations and Survey of the Naxçıvan Archaeological Project”. *Iranica Antiqua*, XLVI: 1-53.

BALKAN, K. 1984

“Urartuların Kökeni Ve Dilleri”. *Bellekten*: 513-521.

BELLİ, O . 2010

“Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri”. *Anadolu Araştırmaları*, 0 (11), 65-121. Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/iuanadolu/issue/1150/13448>.

BELLİ O., SEVİN V. 1998

Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar. İstanbul : Arkeoloji ve Sanat.

BELLİ, O, BAHŞELİYEV, V. 2001

Nahçıvan Bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü. İstanbul:

⁶⁹ Ristvet / Gopnik / Bakhshaliyev /Lau, Ashurov / Bryant 2012: 356; Bakhshaliyev / Ristvet / Aşurov 2011: 1-53

Arkeoloji ve Sanat.

BRADLEY, P. RISTVET, L., BAKHSHALIYEV, V., ASHUROV S., HEADMAN, A. 2011
“In the Shadow of Ararat. Intensive Survey in the Araxes River Region, Nakhchivan, Azerbaijan”. *Anatolica XXXVII*: 187-205.

CEYLAN, A., GÜNAŞDI, Y. 2018
Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri. Erzurum.

CEYLAN, A., CEYLAN, N. 2018
Doğunun Sönmeyen Yıldızı Akçakale ve Şıldır Araştırmaları. Erzurum.

ÇİLİNGİROĞLU, A. 1994
Urartu Tarihi. Bornova

DIAKONOFF, I.M., KASHKAÏ, S.M. *Repertoire Geographique des textes Cuneiformes Band 9 Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden, 1981.

ƏLİYEV, V., ALLAHVERDİYEV, S. 1992
“Fərhad evi”. *Azərbaycanda Arxeologiya və Etnoqrafiya Elminin Problemlərinə həsr olunmuş Elmi konfransın materialları*. Bakı: 79-82

FRANKFORT, H. 1933
Tell Asmar Kafaje and Khorsabad. Chicago.

HMAYAKYAN S.G., İGUMNOV V.A., KARAGYOZYAN H.H. 1996
“An Urartian Cuneiform Inscription from Ojasar-İlandağ, Nakhchevan”. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*: 139-151.

QAŞQAY, S. 2006
Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə. Bakı: Təhsil.

KÖROĞLU, K. 2008
“Urartu Kaya Mezar Geleneği Ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni”. *Arkeoloji ve Sanat* 127: 21-38.

KALANKAYTUKLU, M. 1993
Albaniya tarixi. Bakı: Elm.

МЕЩАНИНОВ, И.И. 1926А
“Краткие сведения о работах археологических экспедиций в Нагорный Карабах и Нахичеванский край, снаряженных в 1926 году”. *Сообщения Государственной Академии Института Материальной Культуры*, вып. I: 217-240.

МЕЩАНИНОВ, И.И. 1926В
Предположительные сведения о движении халдов в пределы Азербайджана. *Известия Азербайджанского археологического комитета II*, 1926: 33-38.

ÖZGÜÇ, T. 1966
Altintepe. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

PAYNE, M. 2005

“Urartian Measures of Volume” *Ancient Near Eastern Studies* Supplement 16, Louvain. Dudley, Mass.: Peeters, 2005: 80-82.

PERROT, G., CHIPIEZ Ch. 1884

Histoire de l'Art. T.II, Paris.

PINARCIK, P. 2012

“Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. Cilt XXVII, Sayı 2: 459-482

ПИОТРОВСКИ, Б.Б. 1959

Ванское царство (Урарту). Москва: Издательство Восточной Литературы.

RISTVET, L., GOPNIK H., BAKHSHALIYEV, V., LAU H., ASHUROV, S., AND BRYANT, R. 2012

“On the Edge of Empire: 2008-2009 Excavations at Oğlanqala, Azerbaijan”. *American Journal of Archaeology* 116/ 2: 321-362

SALVINI, M. 2006

Urartu Tarihi ve Kültürü. İstanbul.

SUMMERS, G.D. 1993

“Archaeological Evidence for the Achaemenid Period in Eastern Turkey,” *Anatolian Studies* 43: 85-108.

SULMIRSKI, T. 1954

“Skythian Antiquities in Western Asia”. *Artibus Asiaticae*, XVII, 3—4: 282—318.

Şekil 1. Regionun haritası (Lauren Ristvet / Veli Bahşeliyev). Fig. 1. Regional map (Lauren Ristvet / Veli Bakhshaliyev).

Şekil 2. Tunç kemer parçası (Veli Bahşeliyev). Fig. 2. Fragment of bronze belt (Veli Bakhshaliyev).

Transcription of the text

1. ^DHal-di-ni-n[e] uš-ma-[š]li-né' ^IIs-pu-ü-i-né-še ^{LD.XV}Sar-dur₄bi-[né-še] [KA](?)
2. ^IMi-nu-a-še ^IIs-pu-ü-[i]-né-bi-né-še ^{URU}Ar-ši-[n]é [KU]R-né ba-ü-né ^{URU}Is(?)...
3. ^{URU}Ar-ši-qu(?)-me(?)-i KUR-né ^{URU}A-a-ni-a-né KUR-né-e ha-ü-né za-ás-gu-né ku-l[u]-ar-šü-né(?)
4. GI₁-a-še t[e]-ru-né ^DHal-de-e-i pu-lu-se ^{GEN}Bu-lu-ü'-a-d[e]-e te-ru-né a[r]-di-še]
5. NIG.GA'i-né'le' ^DHal-de-e ur-bu-li-né GU₄.AB ^DHal-de-e EN MAH-e ^{GEN}B[u]-[lu]-a'-[de]

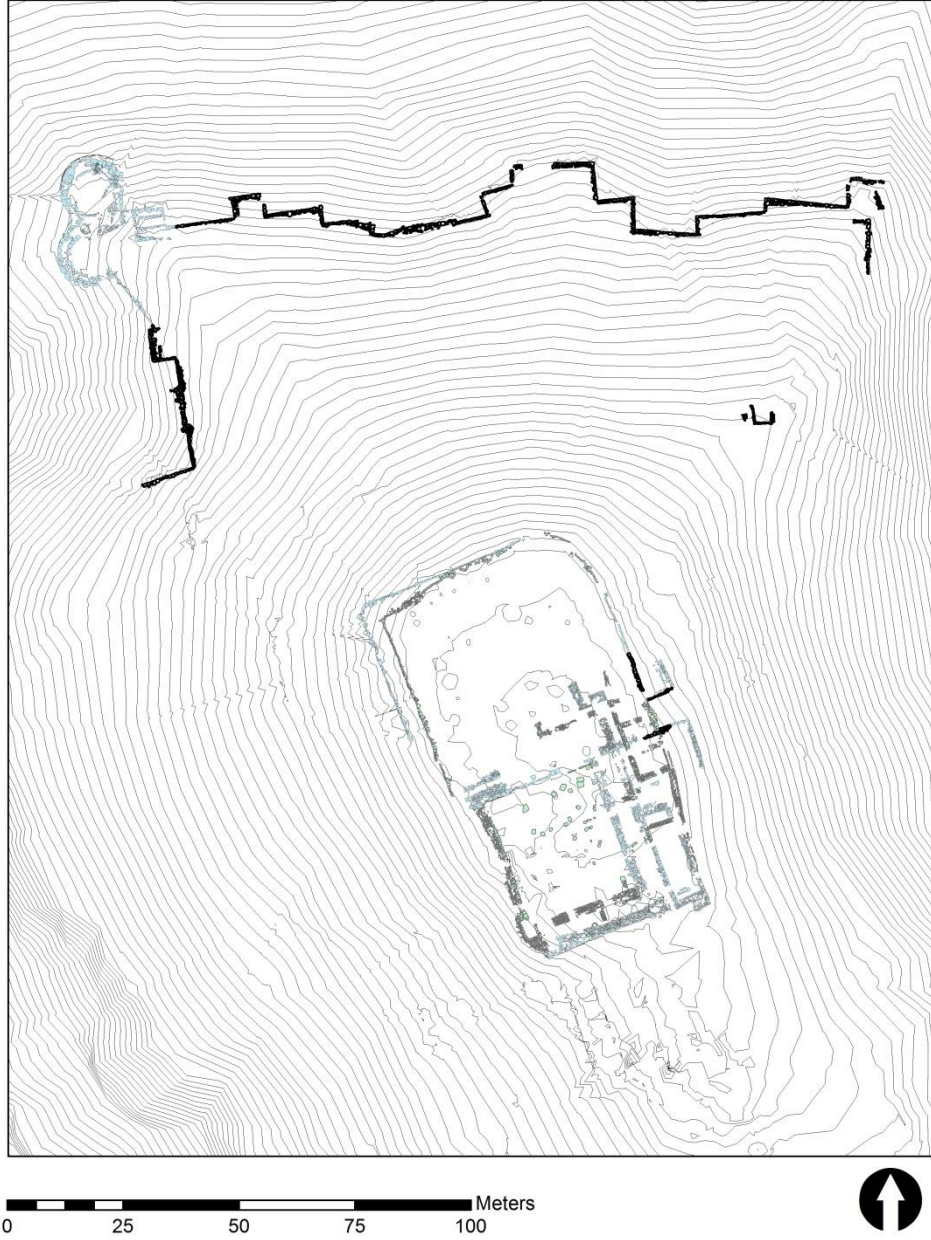
Şekil 3. Yılandağ yazıtı (Hmayakyan / Igumnov / Karagyozyan 1996). Fig. 3. Ilandag inscription (Hmayakyan / Igumnov / Karagyozyan 1996).

Şekil 4. Agsal kaya işaretleri (Elmar Bahşeliyev / Veli Bahşeliyev). Fig. 4. Rock art in Agsal (Elmar Bakhshaliyev / Veli Bakhshaliyev).

Şekil 5. Batabat kaya mezarı: 1-yazıt; 2-mezarın genel görünümü; 3-mezarın iç görünümü (Veli Bahşeliyev). Fig. 3. Batabat rock tomb: 1- cuneiform; 2- general view of burial; 3- interior of burial (Veli Bakhshaliyev).

Oglanqala Citadel and Fortifications

Şekil 6. Oglankale sitadelinin ve kuzey duvarın planı (Robert Bryant ABD). Plan of sitadel and northern wall (Robert Bryant USA).

Şekil 7. Oglankale'nin kuzey kulesinin görünümü (Veli Bahşaliyev). Fig. 8. View of northern tower (Veli Bakhshaliyev).

Şekil 8. Sitadel'den bulunan depo kaplarının parçaları (Lauren Ristvet). Fig. 9. Fragments of economic jar from sitadel (Lauren Ristvet).

Şekil 9. Çivi yazıtlı seramikler (Veli Bahşeliyev). Fig. 10. Cuneiform-inscribed sherds (Veli Bakhshaliyev).

Şekil 10. Ferhad kanalının destek duvarları (Elmar Bahşeliyev). Fig.11. Wall of Ferhad canal (Elmar Bakhshaliyev).

Şekil 11. Oğlankele ve Kızkale'yi çevreleyen savunma duvarı (Emily Hammer ABD). Fig. 12. Defensive wall, surrounding Oglankale and Kızkale (Emily Hammer USA).